

викрив і дошкульно висміяв М. Хрущова як правителя-диктатора й бездарного господарника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боров Ю. Эстетика. Издание четвертое, дополненное. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – 496 с.
2. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
3. Запис. Є Луньо 21.10.2002 р. у м. Яворів Львівської обл. від Шубіної Людмили, 1954 р. н., о. вища. – Домашній архів Є. Луня.
4. Запис. Є Луньо 3.05.2006 р. у м. Яворів Львівської обл. від Семківа Михайла, 1953 р. н., о. середня. – Домашній архів Є. Луня.
5. Кирчів р. Етюди студій над українським анекдотом. – Львів: Афіша, 2008. – 268 с.
6. Луньо Є. Кобзар версус диктатор: постать і мотиви Тараса Шевченка у народнопісенній сатирі на Микиту Хрущова // Народознавчі зошити. – Львів, 2015. – №. 2 – с. 480–491.
7. Мовчан Ю. Незабутне і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома війнами (Спогад). – Буенос-Айрес, 1982. – 187 с.
8. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упорядкування, передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. Видання Союзу земель соборної України селянської партії. – Нью Йорк – Мюнхен, 1964 – 128 с.
9. Правда очі коле. Фольклорні записи Володимира Вовкодава // упоряд. заг. редакція, передм. і біографічне есе проф. А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2003. – 48 с.

* * *

УДК 94(477.7)“15-18”:640.23(045)

С. Телюпа

ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ ЯВИЩА ЧУМАЦТВА В ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

В статті аналізуються інформативні можливості описово-статистичних джерел в дослідженнях з історії явища чумацтва (на прикладі матеріалів з історії південноукраїнських губерній). Простежено особливості

створення даних описів та оглядів, що мали вплив на відбір відомостей. Зроблена спроба оцінки репрезентативності виявлених матеріалів.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, огляди, описи, інформативні можливості, репрезентативність.

Необхідність використання комплексу різних за характером джерел в студіях з історії чумацтва пов'язано не тільки з тим, що останнє як визначне соціокультурне явище, знайшло своє відображення в різних за характером матеріалах, але й через проблему виокремлення останніх з загальної сукупності відомостей стосовно соціально-економічної історії Південної України. Брак документальних джерел та необхідність вирішення проблеми вірогідності джерельної бази в цілому обумовив необхідність залучення інших типів та видів джерел. Значення описово-статистичних матеріалів в дослідженнях соціально-економічної історії Південної України неодноразово доводилось в науковій літературі [1; 8; 15-17]. Дослідниками чумацтва, зокрема, Н. Букатевичем та І. Слабесвим, роботи яких і досі вважаються найбільш комплексними спробами дослідження чумацького промислу та явища в цілому, джерела даного виду залучались для підтвердження масовості промислу та визначення асортименту товарів, що перевозились промисловцями [2; 19]. Але до останнього часу залишались нерозглянутими питання достовірності наведених даних та оцінки інформативних можливостей даного комплексу джерел в цілому.

У зв'язку зі складністю виокремлення документів стосовно явища чумацтва XVIII - XIX ст. із загального комплексу офіційної документації уряду Російської імперії статистичні огляди територій південноукраїнських губерній означеного періоду набувають особливої цінності, оскільки ініціатива їх укладання йшла від уряду імперії та частиною матеріалів, що лягли в основу описів, стала внутрішня документація губернських правлінь, зокрема, звіти губернаторів краю.

Зацікавленість уряду в укладанні описів була пов'язана зі стратегічним значенням територій регіону у східному напрямку зовнішньої політики імперії, що мала на меті опанування Чорним морем, його протоками та розширення експансії на Балканському півострові. Включення до складу імперії земель між Дніпром та Дністром, приєднання Криму та подальша широкомасштабна колонізація, яка проводилась шляхом конфіскації запорозьких земель, їх роздачею, а також серією змін адміністративно-територіального устрою, зумовила необхідність створення детальних описів краю. Головним чином, останні мали задовольнити військові потреби. Значення статистичних відомостей

щодо змін в промисловості та сільському господарстві залишалось другорядним. Після створення в 1797 р. “Власної її імператорської величності депо карт” топографічні зйомки проводились виключно військовими відомствами. Проте, атласи та описи 90-х рр. XVIII - перших десятиліть XIX ст. не відповідали в повній мірі потребам військових команд.

“Військово-статистичний опис Катеринославської губернії”, що було опубліковано А. В. Бойком, є першим узагальненим описом територій Південної України. З огляду на характер представлених відомостей, основними джерелами складання розділів були звіти губернатора, а також додаткові відомості губернського та повітових правлінь. Опис не датовано, однак, спираючись на дані, що в ньому містяться, можливим є віднесення його до 1821 р. [1, с. 29]. Структурно опис складається з чотирьох відділів: військово-топографічного огляду, статистичних відомостей, опису річок та опису доріг губернії.

Відомості щодо чумацького промислу розміщено в перших двох відділах. В першому випадку, в розділі під назвою “Шляхи” вказані напрямки основних трактів на території губернії, що дає змогу відтворення загальної мережі шляхів та напрямку руху чумацьких валок [6, с. 33]. В відділенні щодо статистичних відомостей Катеринославської губернії у формі таблиць подані відомості по кожному повіту про зайнятість населення в торгівлі та промисловості по кожному з повітів [1, с. 37-39]. Особлива цінність даного опису полягає в подібній систематизації відомостей щодо промислів місцевого населення. Крім того, дане видання, зважаючи на майже повну відсутність описових матеріалів з історії краю першої чверті XIX ст. та брак відомостей стосовно кількісної зайнятості населення краю в чумацькому промислу, може вважатися унікальним джерелом для дослідження чумацтва на Півдні України в зазначений період.

В 30-60-х рр. XIX ст. була створена низка військово-топографічних та військово-статистичних описів України, що стали результатом планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу. Цей процес було розтягнуто у часі через зміни в організації роботи, в результаті чого можна виділити два періоди укладання описів.

В перший період, що охоплює 30-40 рр. XIX ст., роботи проводились, спираючись на вже укладений опис Віленської губернії 1836 р., як зразок. Наприкінці 40-х рр. відбувається затвердження програми військово-статистичних оглядів губерній Військовим міністром [15, с. 565-566]. Саме на її основі були створені цінні для нашого дослідження описи території Південної України. Так, до 11 тому “Військово-статистичного огляду Російської імперії” були включені описи Херсонської

(упорядниками якого були Роголев, Вітте та штабс-капітан Пестов); Таврійської (укладачем якої значився підполковник Герсіванов); та Катеринославської (відповідальним за формування був зазначений штабс-капітан Драчевський) губерній [3-5]. Основним джерелом для укладання робіт слугували звіти губернаторів, що надсилалися останніми щорічно та мали структури наближену до тієї, яка була викладена в програмі Військового міністра [1, с. 28-30].

Відомості щодо чумацького промислу розміщувались в розділах присвячених сухопутним шляхам сполучення, промислам та ремеслам, а також торгівлі.

В описі Херсонської губернії, що вміщувався в першій частині тому, визначались головні транспортні шляхи, названі “чумацькими трактами” та приділена увага діяльності Комісії з покращення торгових чумацьких трактів, яка продовжувала функціонувати під час збирання на публікації матеріалів опису. Серед відомостей про зайнятість населення в різних видах промисловості та ремеслах наводився соціальних склад візників на волах, а також основні товари їх перевезення. В розділі щодо торгівлі губернії визначались маршрути транзитної торгівлі сіллю від Кримських озер до пристаней та далі вглиб імперії [3, с. 52, 147, 171]. При укладанні огляду були використані також матеріали Новоросійського генерал-губернатора.

В частині другій 11 тому, що присвячувалась Таврійській губернії, більш детально, у порівнянні з першою, подавалась класифікація сухопутних шляхів сполучення, подавався опис заходів держави щодо облаштування чумацьких шляхів, а також утисків, що зазнавали чумаки, рухаючись ними. Огляд Кримського соляного промислу містив відомості про організацію соляної торгівлі. Статистичні відомості щодо обсягів чумацьких перевезень, представлені в описі, стосувались Нікопольської та Бериславської переправ, найбільш значущих в чумацькому промислі на Півдні України. Опрацьовані матеріали дали змогу укладачеві прийти до висновку про повне забезпечення чумацькими перевезеннями потреб губернії в солі [4, с. 74-75, 179].

“Військово-статистичний огляд Катеринославської губернії”, що був опублікований на рік пізніше оглядів Таврійської та Херсонської губерній, містив значно менше інформації стосовно чумацького промислу на території губернії. Були відсутні примітки про призначення основних описаних трактів. Вказані напрямки руху чумацьких валок з губернії, але разом із тим наголошувалось, що чумацькі шляхи могли змінювати напрямки, а самі промисловці потерпали від свавілля власників земель [5, с. 80-82]. Питання також викликає зауваження укладача про відсутність окремого класу перевізників, оскільки чумацтво, що протягом всього

свого існування, хоч і не виділилось в окремий стан, але являло собою певну консорцію, в Катеринославській губернії залишалось у своєму класичному вигляді найбільш довгий проміжок часу серед південноукраїнських губерній [5, с. 82; 24, с. 33-41].

Другим періодом створення військово-топографічних описів Південної України можна вважати кінець 50-60-х рр. XIX ст. Загальна невідповідність змісту попередніх описів військовим та господарським потребам зумовила необхідність систематизації зауважень та можливостей виправлення помилок. Серед основних пропозицій, що були оголошені генерал-квартирмейстром Генерального штабу В. Лівеном, були необхідність розширення тематичних блоків з соціально-економічної та політичної історії територій, що відповідало б призначенню нового видання для широкої громадськості; збільшення кількості ілюстративного матеріалу; залучення до укладання фахівців з інших галузей наук. Роботу за планом мала проводитись, як і в 30-40-х рр., офіцерами Генерального штабу на основі результатів попередніх військово-топографічних досліджень та програмних документів, зокрема, затвердженої в 1848 р. “Програми для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії”. У відповідності до останньої, структура описів містила шість розділів: загальні відомості, місцевість, мешканці, промисловість, освіта та спеціальні свідчення [16, с. 565]. Планувалось виправити та доповнити вже існуючі описи, оскільки інформація вже застаріла. Проведення організаційних заходів для початку робіт тривало до 1857 р. [17, с. 124]. Роботою з укладання оглядів територій керував Військово-статистичний відділ департаменту Генерального штабу. Укладання описів значно розтягнулося в часі через ряд обставин, пов’язаних, в першу чергу, із зайнятістю квартирмейстерів поточними справами та несвоєчасним наданням відомостей та звітів місцевими чиновниками. В результаті, замість запланованого від початку 1858 р. томи “Матеріалів для географії та статистики Російської імперії”, що стосувались описів Катеринославської та Херсонської губерній, вийшли в 1862 та 1863 рр. відповідно [10-12]. Реформа Військового міністерства зумовила припинення робіт щодо статистичного опису губерній імперії, внаслідок чого том, що мав присвячуватися Таврійській губернії, так і не було опубліковано [15, с. 409]. Відомо те, що обстеження губернії покладалось на командуючого п’ятим армійським корпусом для складання нових описів Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабської області, якому для уточнення були надіслані військово-статистичний огляд губернії М. Герсіванова та програмні документи, необхідні для проведення огляду [16, с. 125].

Опис Херсонської губернії вийшов двома частинами. На відміну від огляду Катеринославської губернії у виданні вказувалась джерельно-історіографічна база. Не дивлячись на більш чітку організацію по збору матеріалів, опис сухопутних шляхів в межах Херсонської губернії виявився майже повним дублюванням матеріалів Військово-статистичного огляду 1849 р. Порівнюючи із оглядом, можна відзначити лише появу підрозділів присвячених засобам транспортування та відомостям щодо руху обозів. В обох випадках значна увага приділялась чумацьким перевезенням, що визначались заняттям виключно українського населення краю. Особливий розвиток в ХІХ ст. візництва на території Херсонської губернії у зв'язку із збільшенням обсягів хлібної торгівлі через Одеський порт зумовив складність визначення кількості чумацьких валок, що рухались губернією, тому особливу цінність опису являють наведені укладачами статистичні відомості стосовно руху обозів з умовною класифікацією останніх за характером товарів та обсягами перевезень. Це є однією із перших спроб виділення чумацьких перевезень із загального процесу транспортування товарів губернією. Розвиток залізничного сполучення вбачався упорядником, як позитивний крок для збільшення обсягів чумацьких перевезень. Промисловці, на думку О. Шмідта, мали б забезпечувати підвіз товарів до станцій [11, с. 269-294].

В другій частині опису частина розділу, присвяченого різним галузям господарської діяльності та промислам, було розміщено відомості щодо зайнятості лише селян Херсонського та Бобринецького повітів у підвозі кримської солі до Крюкова посаду, пристані на Дніпрі, з якої сіль доставлявся в інші губернії імперії. Даний висновок не відповідав дійсній ситуації, оскільки відомі дані щодо перевезення солі чумаками із інших повітів [24, с. 33-41]. Більш детально проаналізовано проблеми в організації чумацької торгівлі хлібом. Особливо визначним є оцінка поширення діяльності комісіонерів, як однією з причин збільшення ролі візницької складової в чумацькому промислі, на що не зверталась увага ні в наративних, ні в інших джерелах описово-статистичного характеру [12, с. 476-478]. Крім того, подібний зв'язок залишився поза увагою більшості дослідників чумацтва.

В томі, що був присвячений Катеринославській губернії, чумацький промисел згадувався побіжно. Опис окремих шляхів також відсутній, а у відповідному розділі розміщувалась лише характеристика місцевості, що мала вплив на прохідність доріг в різні пори року [10, с. 53-56]. Викликає питання зауваження укладача опису щодо зайнятості в перевезенні кам'яного вугілля спеціальних перевізників, зважаючи на організацію та функціонування в 40-50-х рр. ХІХ ст. створених за ініціативи М. Воронцова в м. Бердянськ оптових магазинів кримської солі з метою

заохочення чумаків у підвозі до порту, в першу чергу, саме кам'яного вугілля [10, с. 215;7] Чумаки згадуються лише при описі хлібної торгівлі, а точніше перевезень. Участь в соляній торгівлі краю залишилась укладачем тому поза увагою, як і у військово-статистичному огляді губернії, опублікованому в 1849 р., що говорить про ймовірність використання попереднього огляду в якості зразка без доповнення інформації.

Головною відмінністю від минулих та разом із тим цінністю даних описів для нашого дослідження стала наявність карт губерній із позначенням головних шляхів.

В 60-х рр. XIX ст. окрім військово-статистичних оглядів публікуються “Списки населених місць Російської імперії, складені та видані Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ” [20-22]. Робота по створенню списків була розпочата ще в 20-х рр. XIX ст. Перші дослідження стосувалися російських міст, а результати були опубліковані в 1830 р. під назвою “Статистичне зображення міст та посадів Російської імперії по 1825 р.”, що стало зразком для наступних видань 30-40-х рр. XIX ст. Питання щодо початку укладання списків сільських населених місць було піднято П. І. Кеппеном, який перебував на службі Міністерства державного майна та К. М. Арсеньєвим, який в 1834 р. очолив Статистичний відділ Міністерства внутрішніх справ. Був проведений значний обсяг роботи по збиранню матеріалів, проте видання їх відбулося фрагментарно.

Ліберальні реформи 60-х рр. XIX ст. обумовили не тільки необхідність, але й створили можливість для проведення робіт зі складання “Списків населених місць”. Остаточним упорядкуванням та докомплектацією матеріалів зайнявся створений при Міністерстві внутрішніх справ в 1863 р. Центральний статистичний комітет, який в 1864 р. очолив П. П. Семенов-Тянь-Шанський. Відомості передавались, зокрема, від земських органів. Комітет ініціював збір матеріалів з губерній на основі розісланої ще в 1854 р. програми збору інформації для списків. Публікація розтягнулась у часі до 1885 р. [9].

Описи населених місць Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній вийшли у 13, 41 та 47 випусках відповідно. Особливість викладу матеріалів видань полягає в тому, що перелік населених пунктів в них було представлено по повітах із зазначенням їх розташування у співвідношенні з мережею доріг, завдяки чому стає можливим встановлення більш точних напрямків чумацьких шляхів. Проте не можна говорити про фіксацію всієї їх сукупності в “Списках”, оскільки дослідники і раніше відмічали, що чумаки часто самі змінювали напрямки руху у зв'язку з природними умовами. Також доволі

розповсюдженням явищем була тотожність чумацьких маршрутів з поштовими трактами та путівцями [20-22].

Поряд із статистичними оглядами Військового міністерства в другій половині XIX ст. відбувається укладання і видання робіт описово-статистичного характеру щодо окремих територій та імперії в цілому, результатом чого стали статті і нариси географічного, історико-етнографічного, господарсько-статистичного характеру. Написані, як правило, на підставі подорожніх нотаток, вони містили лише побіжні відомості про пролягання певних чумацьких шляхів і заняття візництвом населення окремих територій Південної України [13, с. 142, 151; 14, с. 85; 23, с. 29-30].

Окремої уваги заслуговує “Статистичний опис містечка Нікополь”, зроблений навесні 1860 р. підполковником О.Чирковим, що став результатом інтересу держави в подальшому налагодженні зовнішньої торгівлі через чорноморсько-азовські порти та вузлові перевали краю. Опис було зроблено за дорученням управляючого Одеською головною конторою Російського товариства пароплавства та торгівлі, рукопис якого зберігається в Нікопольському краєзнавчому музеї. В 2003 р. даний рукопис був опублікований в “Записках науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету “Південна Україна XVIII – XIX ст.”. Опис складається з короткої історичної довідки щодо утворення та існування містечка до моменту відвідування його О. Чирковим та оглядом сучасного його положення. Головна увага в описі була приділена безпосередньо місту, проте роль перевали в чумацькій торгівлі, що та відігравала протягом декількох століть, обумовила увагу й до сучасного стану торгівлі на перевалі. Перелік чумацьких товарів, що підвозились до міста, розглянуто в контексті огляду каботажного судноплавства, в якому Нікополь, на думку О.Чиркова, займав найважливіше місце [13, с. 142, 151].

Результати проведеного в 1897 р. першого перепису населення Російської імперії були використані на початку XX ст. в створенні “Повного географічного опису нашої вітчизни” під керівництвом віце-голови Російського географічного товариства П.П.Семенова-Тянь-Шанського та голови Відділення етнографії професора В.І.Ламанського. В XIV томі опису приділено увагу чумацькому промислу в південноукраїнських губерніях. Упорядниками були включені статистичні показники кількості зайнятих у візництві з перепису, на основі чого були зроблені висновки щодо масштабів чумацтва наприкінці XIX ст. [18, с. 341-342]. Зважаючи на поширення різних засобів перевезень, а також неприйняття до уваги упорядників географічного опису особливого характеру чумацьких перевезень, дає підстави говорити про хибність

таких висновків та перебільшення чисельного складу населення, зайнятого в чумацькому промислі.

Таким чином, можемо говорити, що в дослідженнях чумацького промислу, як складової частини соціально-економічної історії Південної України, чільне місце посідають описово-статистичні матеріали. Складанням більшості описів, починаючи з 1797 р. займалися військові відомства. Першим за часом створення статистичним оглядом територій краю, в якому містилися відомості щодо чумацького промислу, можна вважати “Військово-топографо-статистичний опис Катеринославської губернії” 1821 р. Він являє собою опис губернії зі статистичними даними щодо кількості зайнятих у чумацькому промислі по кожному повіту.

В 30-60-х рр. XIX ст. було зроблено дві спроби проведення статистичного огляду територій, результатом чого стали томи “Військово-статистичний огляд Російської імперії” та “Матеріали для географії та статистики Російської імперії”. Чумацьких промисел розглядався в розділах присвячених сухопутним шляхам сполучення, торгівлі, транспортним перевезенням, а також ремеслам та промислам населення губерній. Відповідно матеріали умовно розподіляються на тематичні блоки: участь чумаків у внутрішній та зовнішній торгівлі краю, мережа чумацьких шляхів та напрямки руху валок з різними групами товарів, перешкоди у розвитку промислу.

В 60-х рр. XIX ст. завершується також упорядкування “Списків населених місць Російської імперії, складених та виданих Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ”. Представлені в них відомості дають змогу більш детально реконструювати окремі фрагменти мережі чумацьких шляхових сполучень.

В другій половині XIX ст. створюється також ряд статей та нарисів описового характеру щодо окремих територій краю. На підставі подорожніх нотаток, автори наводять відомості щодо окремих аспектів чумацького промислу та чумацтва, як суспільно-економічного явища.

Узагальнюючи вище зазначене, можемо говорити, що в ході укладання статистичних оглядів південноукраїнських губерній кінця XVIII - XIX ст. відомості стосовно чумацтва розміщувались, як правило, в розділах присвячених торгівлі, шляхам сполучення та занять-промислам місцевого населення. Відмічаючи наявність недоліків, помилок та відвертих елементів компіляції при укладанні таких матеріалів, необхідно констатувати значний інформаційний потенціал даної групи джерел в дослідженнях історії чумацтва на Півдні України в період кінця XVIII - XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко А. В. Топографічні описи Південної України початку XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII - XIX століття. - Випуск 2. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996. - С. 28-30.
2. Букатевич Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси / Назарій Іванович Букатевич. - Одеса, 1928. - 94 с., [1] арк. карти.
3. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. - Т. XI. -Ч. 1: Херсонская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составляли: Ген. штаба кап. Рогалев и штабс-капитаны фон-Витте и Пестов]. - Спб. : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. - [4], 229, 85 с., [15] л. табл.
4. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. - Т. XI. -Ч. 2: Таврическая губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Герсиванов]. - Спб. : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. - [4], 225, 50 с., [16] л. табл.
5. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. - Т. XI. - Ч. 4: Екатеринославская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба штабс-кап. Драчевский]. - Спб. : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. - [3], 186 с., [10] л. табл.
6. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии / [упоряд. Бойко А.В.]. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. - Випуск 2. - Запоріжжя РА «Тандем-У», 1996. - С. 30-51.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 1, Оп.192, спр. 94.
8. Константинова В.М. Військово-топографічні описи Катеринославського губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України у першій половині XIX ст. / В.М.Константинова // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д.Осипенко, Історія. - Бердянськ, 2000. - С. 44-52.
9. Макарова Е. В. Списки населенных мест Пермской губернии второй половины XIX - начала XX вв. как исторический источник /

- Е.В.Макарова // Документ. Архив. История. Современность: Сб. науч. тр. Вып. 4. - Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2004. -С. 262-276.
10. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / [сост. В. Павлович] - СПб. : Тип. Калиновского, 1862. - VII, 351 с., [1],[4] л. карт.
 11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 1 / [сост. А. Шмидт] - СПб. : Тип. Калиновского, 1863. - XII, 601 с.,[3], [2] л. карт.
 12. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 2 / [сост. А. Шмидт] - СПб. : Тип. Калиновского, 1863. - V, 874 с.,[4], 35 табл., [1], [6] л. карт с объяснениями.
 13. Опис містечка Нікополя 1860 року / [упоряд. І. В. Анцишкін] // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. - Вип. 7. - Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2003. - С. 141–152.
 14. Осадчий Т. И. Щербаковская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание / Т. И. Осадчий. - Херсон - Типография О.Д.Ходушиной, 1891. - 112 с.
 15. Петрова І. Військово-топографічні описи Таврійської та Херсонської губерній XIX ст. (проблема походження описів та їхня джерельна база) / І. Петрова, О. Петров. // Записки історичного факультету Одеського національного університету. Випуск 19. - Одеса, 2008. - С. 404-414.
 16. Петрова І. Методика упорядкування військово-топографічних описів України та їх джерельна база / І.Петрова, О.Петрова. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19. Кн. 1. – Київ, 2010. - С. 563-576.
 17. Петрова І. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів / Інна Петрова // Краєзнавство. - 2010. - № 3. - С. 123-131.
 18. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIV. – СПб., 1910. – 983 с.
 19. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України) XVIII – перша половина XIX ст. / І. С. Слабеев. – К. : Наук. думка, 1964. – 136 с.
 20. Списки населенных мест Российской империи, составленные и

- издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. - Вып. 13. Екатеринославская губерния с таганрогским градоначальством : по сведениям 1859 года / [обработан ред. И. Вильсоном] - СПб., 1863. - [6], XXXI, 152 с.
21. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. - Вып. 41: Таврическая губерния : по сведениям 1862 года / [обработан ст. ред. А. Артемьевым] - 1866. - [3], LI, 186 с., [1] л. цв. карт.
 22. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. - Вып. 47: Херсонская губерния : по сведениям 1859 года / [обработан ред. Л. Майковым] - 1868. - [3], LXXX, 191 с., [1] л. цв. карт.
 23. ШтеберЭ. Краткий географический очерк Екатеринославской губернии / Э.Штебер. - Екатеринослав: Типография уездного земства, 1906. - 40 с., [1] карта.
 24. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – IV, 490 с., [75] статист. табл., [2] граф. табл., [1] карта.

* * *